

Міністерство освіти і науки
Управління культури, національностей та релігій
Миколаївської облдержадміністрації
Миколаївське товариство єврейської культури
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Миколаївський інститут права Національного університету
«Одеська юридична академія»

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

*МАТЕРІАЛИ
VII
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ*

Том II

Миколаїв
Типографія Шамрай
2018

УДК 947 7 322 (477.75) «1921/1929»

Вітринська Олена Володимирівна

*(Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка,
м. Полтава, Україна)*

ПІДГОТОВКА КАДРІВ АНТИЮДЕЙСЬКИХ АГІТАТОРІВ ТА ПРОПАГАНДИСТІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ¹

Для поширення своїх поглядів на шляхи побудови й устрій нового суспільства радянські політичні лідери робили ставку на пропаганду й агітацію. При цьому вони дискредитували попередній домінуючий світогляд, складовою частиною якого була релігійна свідомість населення.

Справою боротьби проти юдаїзму в Україні займалися передусім представники єврейської національності. Це робилося для того, щоб не спровокувати звинувачень в антисемітизмі у випадках виступів проти юдаїзму не євреїв. До того ж, обізнаними із канонами юдаїзму були саме євреї, і вони могли більш продуктивно їх розвінчувати.

Антиюдейська агітація та пропаганда проводилася в контексті боротьби проти усіх конфесій. Основну роль у ній відігравала Єврейська секція КП(б)У, в меншій мірі був задіяний Агітпроп КП(б)У, Спілка безвірників (пізніше – Спілка воєнничих безвірників), комсомольські і піонерські організації, керівники радянських органів влади, вчителі радянських шкіл тощо. Майже ніхто з них не був професійним агітатором, переконаним комуністом і

---

¹ Робота над публікацією велась за допомогою благодійної програми Центру «Сефер» «Підтримка академічної юдаїки на пострадянському просторі», яка реалізується за фінансової підтримки фонду «Генезіс».

одночасно знавцем постулатів і традицій юдаїзму. Тому постала необхідність підготовки таких фахівців.

Почали готувати професійних агітаторів і пропагандистів в Україні майже відразу після утворення радянської влади. З кінця 1921 р. Центральне бюро євсекції при РКП(б) вело переписку з приводу необхідності підготовки ідеологів із єврейським відділом Наркомату просвіти, Головополітпросвіту, Головопрофосвіти [13, арк. 152]. У наступному році вже діяли партійні школи, гуртки політичної грамоти серед єврейського населення України [14, арк. 96]. Але підготовка фахівців ще не отримала масового характеру.

Поширювати комуністичні ідеї та критикувати релігію треба було негайно, тому на початку 1920-х років основна увага була зосереджена на написанні антирелігійних матеріалів, які могли б використовувати радянські функціонери для підготовки своїх виступів. Матеріали для промов розсилали місцевим євсекціям і друкували у пресі.

Часто під час промов зав'язувалася дискусія між молодими комуністами і служителями культу. Звичайно, обґрунтувати свою позицію на багато краще могли захисники релігії. Це провокувало поширення грубих форм антиюдейської пропаганди, які принижували віруючих. Антирелігійні демонстрації з музикою та карнавали поблизу синагог іноді доводили до бійок з віруючими [21, арк. 53, 56]. Один комуніст, не єврей, зазначав: «Було б здорово побачити, як російські комуністи вриваються до монастирів у дні священних свят так само, як комуністи-євреї роблять це на Йом-Кіпур» [3, с. 118].

Розуміючи, що в рівній дискусії молоді пропагандисти не мають шансів перемогти служителів культу, подібні заходи почали інсценувати. Поширеною формою донесення до єврейського населення ідей атеїзму були публічні суди. У 1922 р. в Україні було закрито 19 хедерів і єшив. Усі закриття супроводжувалися інсценованими судами [23, арк. 47]. ЦК Бюро Євсекції при ЦК РКП(б) у грудні 1921 р. наголошував, що суд «повинен діяти не лише силою репресій, але й просвітницькою силою гласного розгляду. Для цього необхідно, щоб судовий розгляд проходив гласно, у присутності і за активної

участі всієї маси зацікавленого населення рідною мовою» [11, арк. 121]. Губернське бюро євсекції у Кременчуці при відділі освіти під час підготовки суду над меламедами у жовтні 1922 р. зазначало, що головною метою заходу було «не покарання за здійснений злочин», а «підготовка ґрунту для соціалістичного виховання широких мас в революційному дусі». Згідно з планами пропагандистів «народний» суд над меламедами повинен був привести до засудження єврейськими робітниками хедерів [7, с. 55-56].

У Харкові в 1923 р. Рада клубу імені Третього Інтернаціоналу вирішила провести диспут «Про бога і його свято». На нього запросила рабинів й інших представників юдейського культу з одного боку та єврейську молодь – з іншого. У так званих «чесних» дискусіях нове покоління безкарно знущалося над віруючими. Рабин прийшов лише один, але й він не виступав. Весь диспут був сфальсифікований, про що свідчать останні слова з промови «захисника», в яких він славив комуністичну партію та радянську владу [2, с. 74-75].

Поширення матеріалів для агітаційної роботи серед непрофесійних агітаторів не призводило до якісної роботи. У багатьох регіонах УСРР на початку 1920-х атеїстична агітація проводилася дуже кволо або взагалі не проходила. Антирелігійна робота входила до функцій представників влади на місцях, але не оплачувалася. Часто організація була на низькому рівні, а зміст – не продуманий. Кампанії були неефективними через відсутність ініціативи, а на самперед, переконання в їх необхідності серед тих, хто проводив, та замалу теоретичну підготовку. Іноді антирелігійна пропаганда мала зворотній ефект. Агресивні та брутальні акції щодо релігії та її інститутів викликали співчуття віруючих і поглиблення віри, а не відхід від ідеалістичного світогляду. У березні 1922 р. Вінницька євсекція повідомляла ЦК Євсекції ЦК РКПБ, що до 1921–1922 рр. антиюдейська пропаганда в містечках Поділля не проводилася, а з кінця 1921 р. робота розпочалася лише у Вінниці. Хоча євреї-комуністи і були, але займатися цією роботою було нікому [12, арк. 84]. У більшості районів Катеринославської округи антирелігійна пропаганда до 1923 р. не проводилася взагалі. У Велико-Дніпровському районі антирелігійна кампанія

була проведена на Пасху організацією КСМУ. В Мануйловському районі в усіх селах було прочитано лише 1–2 лекції. Цікава ситуація склалася в Чаплинському районі. У селі Діївці антирелігійний виступ був зірваний віруючими, які прогнали доповідача [22, арк. 102]. Окружний партійний комітет Мелітополя констатував, що слабкі результати антирелігійної пропаганди пояснювалися відсутністю сил на селі для її проведення та відсутністю в достатній кількості матеріалів і посібників [22, арк. 104].

Іноді агітаційна робота зривалася через незадовільну роботу пошти. Полтавська євсекція звітувала навесні 1923 р., що передсвяткова кампанія напередодні свята Пурім була проведена слабо через те, що «Буфонади и тези» були отримані на тиждень пізніше [15, арк. 12].

Згідно циркулярів Наркомату освіти і Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції від 18 і 31 липня 1922 р. із закладів народної освіти підлягали звільненню всі особи, що знаходились у матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу. Внаслідок цього для діяльності єврейських закладів освіти не вистачало викладацьких кадрів [19, арк. 130]. Часто учителями працювали молоді комсомольці і комуністи без відповідної освіти [4]. Для поповнення викладацьких кадрів організовувалися педагогічні курси з єврейськими відділами [20, арк. 4].

До обов'язків вчителів і керівництва навчальних закладів входило антирелігійне виховання учнів. Так, у Вінниці в 1923 р. у трудових школах і дитячих будинках під час Йом Кіпуру завідуючі провели бесіди антирелігійного змісту [5, с. 172].

Курси підготовки антирелігійного активу відкривалися не масово й потреба в ідеологах залишалась. Дванадцятий з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. наголошував на необхідності організувати широку підготовку агітаторів і пропагандистів у релігійній сфері: «по всій лінії комуністичної просвіти ввести спеціальні курси із походження, розвитку й історії релігії, релігійних вірувань, культів і релігійних церковних організацій» [8, с. 745]. Програми для антирелігійних гуртків розроблялися в регіонах на основі нової атеїстичної

літератури. Наприклад, Одеське бюро антирелігійної пропаганди у 1923 р. здійснювало розробку програми беручі за основу для її другої частини роботу А. Покровського «Бесіди про релігію» [22, арк. 106].

Робота з підготовки кадрів професійних агітаторів та пропагандистів активізувалася зі створенням у 1925 р. громадської організації загальносоюзного значення «Спілка Безвірників». Для роботи серед національних меншин у Спілці передбачалися національні секції та осередки [6, с. 248-249].

Для забезпечення матеріалами до лекцій і доповідей у харківському журналі «Безвірник» виходив додаток. Наприклад, протягом 1927–1928 рр. у ньому друкували тексти антирелігійних бесід: «Як і чому з'явилася в людей віра в Бога», «Християнство і нехристиянські релігії» тощо. Статті завершувалися контрольними питаннями за змістом тексту [1].

Друкований матеріал антирелігійні видання рекомендували використовувати не лише під час антисвяткових кампаній, а і для систематичної пропагандистської роботи. Серед членів юдейських громад пропонувалось проводити заходи на теми: «Чи жив Моїсей», «Походження єврейського культу», «Талмуд та його критика», «Про обрізання», «Равінат у царській Росії» [16]. Автори статей радили як краще проводити антирелігійну агітацію, які форми і методи використовувати у роботі. Осередки атеїстів ділилися своїм досвідом. Щоб полегшити агітаційну роботу місцевих органів влади та громадських організацій, складалися списки книг із антирелігійної пропаганди [22, арк. 59]. У 1927 р. про єврейську паску рекомендували читати частину третю книги О. Ярославського «Библия для верующих и неверующих», А. Логінова «Чудо про переходе Израиля через Чорное море», Г. Лурье «Песах», антирелігійні статті в газетах «Емес» та «Штерн», у журналі «Юнгвальд» тощо. Більшість з них були надруковані на ідиші [9].

Із кінця 1920-х років антирелігійна робота активізувалася. Для піднесення масової роботи та її результативності у великих містах УСРР за ініціативою Спілки войовничих безвірників працювали курси з підготовки антирелігійного

активу. У Києві в жовтні 1929 р. відкрився стаціонарний семінар, який відвідували 30 слухачів. Наприкінці лютого того ж року при окружній раді за допомогою профспілок почали функціонувати короткострокові курси для 100 агітаторів для міста. Кількаденні семінари проводилися в районах Київщини, наприклад у Жовтневому та Бориспільському. При будинку Червоної армії станом на середину 1929 р. було проведено два семінари для підготовки керівників антирелігійних гуртків військових та відбувся інструктаж для антирелігійних пропагандистів у військових частинах. Функціонував вищий семінар атеїзму при кафедрі марксизму-ленінізму Всеукраїнської академії наук, де працювало 20 осіб, що постійно підвищували свій науковий рівень у цій сфері [17, арк. 61-62].

У Києві з 1929/1930 навчального року було запроваджено викладання теоретичного курсу з атеїзму в Інституті народної освіти, Робітничому університеті та у Радянській партійній школі. Метою запровадження курсу був випуск спеціалістів, які паралельно із своїм основним фахом могли б вести активну безвірницьку роботу. Для методичної допомоги викладачам-атеїстам діяла комісія з дослідження релігійної ідеології при інституті Марксизму і Ленінізму, головою якої був професор М. А. Нирчук. Комісія видала збірник «Релігія і культура». При ній працював семінар для підвищення кваліфікації та підготовки кваліфікованої зміни викладачам – аспірантів-атеїстів [18].

У 1931 р. Полтавська міська Спілка войовничих безвірників організувала короткострокові антирелігійні курси на ідиші розраховані на 25 осіб для підготовки керівників і пропагандистів для низових осередків на виробництві [10, с. 4].

У другій половині 1930-х короткотермінові курси проводилися на всій території СРСР [24, арк. 28-29; 25, арк. 5-8]. Навчалися найбільше молоді чоловіки, які мали початкову і середню освіту (4-6 класів) і за походженням були службовцями [25, арк. 15].

Для курсів розроблявся навчальний план, який включав лекції, групові заняття, теоретичну роботу й екскурсії. Лекції зазвичай були трьох напрямів:

політичного, історичного та природничо-наукового. Найбільше часу приділялося на вивчення походження релігій, традицій та свят [26, арк.20-22]. Іноді на курсах розглядали і погляди на релігію в художній літературі та народній творчості [26, арк. 41 зв.].

Лекторами ставали активні члени партії, директори шкіл, учителі історії, члени осередків Союзу воявничих безвірників, працівники бібліотек, студенти старших курсів вищих навчальних закладів, аспіранти [27, арк. 1]. У настановах для членів Союзу воявничих безвірників говорилося, що до агітаційної роботи треба залучати радянську інтелігенцію: академіків, професорів, аспірантів, студентів, учителів, лікарів, агрономів, письменників, працівників мистецтва та художньої самодіяльності [27, арк. 17].

Приїзд лектора можна було замовити в осередку Союзу воявничих безвірників великого міста. Основними темами антиюдейських лекцій були: «Юдаїзм і його класова сутність», «Юдейські свята, їх походження і класова роль». Більшість тем розкривали деструктивну роль усіх релігій: «Жінка і релігія», «Релігія – ворог соціалістичної праці», «Сталінська Конституція і питання релігії» тощо. Значну увагу під час антирелігійної агітації приділяли популяризації природничих знань, теми виступів були: «Будова всесвіту і сонячної системи», «Походження і розвиток життя на землі» [26, арк. 40 зв, 41].

Наприкінці 1930-х – на початку 1940-х, як і в перші роки радянської влади, містечкове і сільське населення України залишалося глибоко віруючим. Антирелігійні виступи агітаторів, які приїздили, часто зривалися. Така ситуація була характерною не лише для України, а й для всього провінційного Радянського Союзу. Лектор Іоффе приїхавши із Ленінграду до відділу агітації та пропаганди Чудівського РК ВКП(б) Ленінградської області восени 1940 р. не зміг прочитати жодної лекції за два дні, бо до повідомлення про його приїзд поставилися не серйозно і захід не організували [26, арк. 37].

Схожа ситуація була і з виступами командированих лекторів серед православних. Пропагандисти приїздили напередодні або під час релігійних

свят, віруючі їх слухали і робили по-своєму, або взагалі на лекцію не приходили [26, арк. 35-36].

Отже, протягом перших десятиліть радянської влади значна увага приділялася підготовці кадрів антирелігійних агітаторів і пропагандистів для роботи проти усіх конфесій, зокрема юдаїзму. В першій половині 1920-х професійних антирелігійних активістів майже не було, тому їх функції були покладені на представників місцевих органів влади.

У містах України систематично організовували курси для підготовки агітаторів. Зазвичай навчальні програми склалися із трьох блоків: викриття деструктивної ролі релігії, історія релігії та популяризація науково-природничих знань.

У невеличких містечках і селах антирелігійних активістів не вистачало протягом всього міжвоєнного періоду. Для проведення лекцій запрошували доповідачів із міста. Але в провінції релігійні погляди були глибоко укорінені і населення часто не сприймало виступаючих або просто не приходило на лекції.

Література та джерела:

1. Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 113–128.
2. Бриман Ш. Еврейские узурпаторы // Истоки. – Харьков. – 2001. – № 9. – С. 71–82.
3. Гительман Ц. Беспokoйный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / Авториз. пер. с английского А.Б. Каменского; науч. редактор О.В. Будницкий. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – С. 118.
4. Гриневич Е. Деятельность еврейских учебных заведений Николаевщины в 20–30-е годы XX столетия // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття: Матеріали конференції 6-28 серпня 2003 р. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/50.htm>.
5. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. [Сб. докум.] / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож.

Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни» / Ред. серии Л. И. Килимник; Вып. 1. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – 352 с.

6. Зельцер А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 478 с.

7. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. [Сб. докум.] / Сост. В.Ю.Васильев и др.; Предисл., примеч. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни» / Ред. серии Л.И.Килимник; Вып. 2. – Винница: Глобус-пресс, 2005. – 384 с.

8. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1953). Часть I (1898–1925). Издание седьмое. – М.: Госполитиздат, 1953. – 952 с.

9. Про єврейську пасху // Безвірник. – 1927. – № 4.

10. Полтавська організація СВБ готує кадри //Войовничій безвірник. – 25 липня 1931 р. – № 39.

11. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 445. – Оп.1. – Спр. 5.

12. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп.1. – Спр. 93.

13. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп.1. – Спр. 97.

14. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп.1. – Спр. 120.

15. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп.1. – Спр.139.

16. Фаворський В. До питання про постановку групової агітації (Досвід роботи на Київщині) // Безвірник. – 1928. – № 4. – С. 58.

17. Фаворський В. Огляд роботи на Київщині // Безвірник. – 1929. – № 7. – С.60–70.

18. Фрагменти боротьби // Безвірник. – Київ. – 25 грудня 1929 – 7 січня 1930. – № 3. – С. 3.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2240.

20. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5.– Спр. 826.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5.– Спр. 841.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1531.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.
24. Центральний державний архів історико-політичних документів Санкт-Петербурга (ЦДАПД СПб). – Ф. 24. – Оп. 8. – Спр. 437.
25. ЦДАПД СПб – Ф. 24. – Оп. 10. – Спр. 317.
26. ЦДАПД СПб – Ф. 24. – Оп. 10. – Спр. 567.
27. ЦДАПД СПб – Ф. 25. – Оп. 10. – Спр. 109.

О.В. Вітринська

**ПІДГОТОВКА КАДРІВ АНТИЮДЕЙСЬКИХ АГІТАТОРІВ ТА
ПРОПАГАНДИСТІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ**

Анотація. У роботі аналізується підготовка спеціалістів для проведення антирелігійної агітації та пропаганди серед єврейського населення України в 1920-х – 1930-х роках. Вивчаються види курсів, зміст програм і контингент учнів. Розглядається специфіка проведення антиюдейської агітації та пропаганди в різні періоди міжвоєнного часу та визначається особливості роботи в містечковій та сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, Радянський союз, агітаційна кампанія, антиюдейська пропаганда.

Е.В. Витринская

**ПОДГОТОВКА КАДРОВ АНТИИУДЕЙСКИХ АГИТАТОРОВ И
ПРОПАГАНДИСТОВ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД В УКРАИНЕ**

Анотация. В работе анализируется подготовка специалистов для проведения антирелигиозной агитации и пропаганды среди еврейского населения Украины в 1920-х – 1930-х годах. Изучаются виды курсов, содержание программ и контингент учащихся. Рассматривается специфика проведения антииудейской агитации и пропаганды в разные периоды